

ГЕРОЙ НАЦЫ

Каб герр Отто Шульц не курыў сiгарэты, можна было-б палiчыць яго за манекен, што дэманструе вячэрнi гарнiтур. Ён быў выпрастаны ў такой ступенi, як гэта толькi магчыма для чалавека наогул. Пагардлiвыя лiнii губ i рэзкiя складкi на шчоках, упэўненымi i раз назаўсёды застылымi штрыхамi нязломнай волi, сцягнулi сухаваты твар. Сiнiя акулiяры хавалi яго вочы ад дзённага святла i ад поглядаў людзей. Так выглядае чалавек, што з дзяцiнства прывык загадваць; такi выгляд меў чыстакроўны арыец, дырэктар канцэрна, кавалер i айцец нацы герр Отто Шульц.

Як сказана вышэй, герр Шульц курыў. Сiняе воблака дыму было фiмiямам богу чорнай iндустрыi над аўтарам яго—тоўсталапым прысадзiстым рабочым сталом. Як сказана вышэй, галоўны жрэц гэтага бога, герр Отто Шульц, стаяў нерухома.

Перад iм знаходзiўся чалавек, якога звалi проста: Штанге. Ён стаяў на адной назе i глядзеў у сiняе шкло. Было зусiм цiха ў габiнеце. Косыя праменнi сонца ўсцiлалi паркет.

Штанге балела галава. Востры боль узняўся да такой ступенi, што здавалася: папiсквае, вiскоча цiханька тоненькая дрыготлiвая жылка ў левым вiску. Але Штанге цярплiва стаяў i пакорна глядзеў у сiняе шкло.

Герру Шульц нічога не балела. Яму проста, мабыць, падабалася гіпнатызаваць гэтага калеку, што асмеліўся ўступіць у святая-святых храма грознага і магутнага бога. А магчыма герр Шульц у гэты час думаў, і сінія акулярны яго як непранікнёныя застылыя вочы ўдава, чыста выпадкова накіраваны былі на няшчаснага труса.

Адным словам, прайшло досыць часу, пакуль сеў у крэсла манументальны герр Шульц. І яшчэ хвіліна прайшла, пакуль расклеіліся вусны патрона і кавалера, і голас яго разлэгся ў глухой габінетнай цішы:

— Я вас памятаю, Штанге. Вы тады былі юнаком і гэтак-жа, як цяпер, стаялі супроць майго стала. Вы некалькі змяніліся... Але не змяніліся, відаць, абставіны. Вы зноў стаіце супроць майго стала. Чым стары Шульц можа быць вам карысны?

Перш чым Штанге здолеў адказаць—гэст:

— Дарэчы, сядайце!

Штанге ступіў крок назад, спаткнуўся на крэсла і ўпаў у яго вельмі нязграбна. Звычайным рухам ён адшукаў вышэй калена металічны гузік. Пружына суха шчоўкнула. Нага сагнулася. Маршчыны на ілбе дырэктара ўзняліся і апалі, як узнімаюцца і ападаюць складкі шторы.

— Пратэз?

— Пратэз,—прашаптаў Штанге.

— Дзе?

— Пад горадам Мерыкур. Я служыў у пятнаццатым Брауншвейгскім палку.

— Пятнаццаты Брауншвейгскі полк?

— Так. Я салдат гэтага палка, герр Шульц.

Сонечны зайчык успыхнуў на сінім шкле.

— Мой сын, афіцэр вашага палка, Гастон Шульц, у пачатку вайны атрымаў цяжкае параненне. Адзін з салдат вынес яго на плячах з зоны бою. Што вы кажаце, Штанге?

— Выбачайце... Я кашляю...

— Гэта геройскі ўчынак: вынесці на плячах свайго афіцэра. Вы памятаеце гэты выпадак, Штанге?..

— Памятаю, герр доктар.

Дырэктар адкінуўся на спінку крэсла і крыху падумаў:

— Вы, бясспрэчна, прышлі прасіць работу?

І рукой папярэдзіў Штанге, калі той паспрабаваў устаць.

— Немагчыма. Металургіі патрэбны здаровыя людзі.

Штанге дакрануўся рукой да потнага віска. Вісок быў ліпкі як-бы акрываўлены.

— Я... мог-бы выконваць чарцёжныя работы... герр доктар. У мяне пры смерці жонка... Я два гады без работы...

— Вы атрымоўваеце дзяржаўную субсідыю, Штанге.

— Але... герр доктар...

— Я разумею. Вы павінны таксама разумець. Дзяржава—не гадавальнік для людзей, што па тых ці іншых прычынах страцілі працаздольнасць. Дзяржава вылучае частку сродкаў. Трэба мужа пераносіць іспыты лёсу!. Што-ж датычыцца чарцёжнай работы, то заўважце: яны ў нас надзвычай скарочаны, і пры тым яшчэ,— мы маем поўны камплект абсалютна працаздольных людзей. Усё. Я скончыў, Штанге...

На ілбе дырэктара апалі складкі. Заслона апушчана.

— Публіка пакідае тэатр задаволенай,—успомніў Штанге.—Так гаварыў Эрнст Вільке, той самы, што вісеў два з паловай месяцы на дроце французскіх акопаў... Калі нямецкія часткі дарваліся, нарэшце, да першай лініі ворага, ашчэраны страшнай усмешкай вітаў іх Эрнстаў чэрап. Гэта было ўсё, што засталася ад вясёлага докера з Гамбурга.

— Спектакль скончыўся. Публіка пакідае тэатр задаволенай.

Так гаварыў Эрнст, калі праязджалі грузавікі, напоўненыя трупамі германскіх і фашысцкіх салдат. Музіца, і сам Эрнст быў задаволены тым, што прышла яго чарга... Інакш чаго смяяўся белы чэрап, калі прабіваліся

да яго таварышы, перамагаючы ўраганныя смерчы агню французскай артылерыі, і пераможаныя самі падалі дзесяткамі і сотнямі!!!

Зазвінеў тэлефон. Дырэктар узяў трубку. Складкі ўзняліся і застылі, падабраныя адна да адной: гэта была гафрыраваная сталь.

Штанге сядзеў у крэсле згорблены. Ён прыціскаў пальцамі дрыгатлівую жылку віска. У грудзях, нібы волавам налітыя, пахрыпвалі прабітыя лёгкія. Падцягнуты пусты живот скручваў усю істоту у суцэльны ком болю і цярпення.

... Цяпер зразумела, чаму смяяўся Эрнст... Весела было гойдацца на дроце яго лёгкаму шкілету пад гвалтоўнымі вятрамі мёртвых палёў вайны... Для яго спектакль быў скончаны. Для другіх-жа ён яшчэ пачынаўся. І вось цяпер толькі, праз дваццаць гадоў, прысутнічае Штанге на апошняй дзеі свайго спектакля...

Але Штанге паспрабуе змяніць фінал! Гэтаму аддасць ён у ахвяру ўсё, што насіў, хаваючы ад другіх, каб у патрэбны час адпомсціць за цяжкае і непапраўна знявечанае жыццё.

Дырэктар паклаў трубку.

— Вы яшчэ тут, Штанге? Я вам сказаў: размова скончана.

— Герр доктар?

— Вы не павінны злоўжываць маёй увагай, Штанге!

— Герр доктар!

Штанге павысіў голас. Яму здавалася, што ён крычыць.

— Герр доктар! Гэта я вынес вашага раненага сына... лейтэнанта Гастона Шульц!

Складкі пераблыталіся. Гэта не была гафрыраваная сталь. Гэта было здзіўленне і разгубленасць.

— В-вы?

Штанге, спяшаючыся, дастаў з кішэні скрутак папер, адшукаў пажоўклую газетную выразку з шэрай плямай фото.

Дырэктар зняў акуляры, і цвёрдыя маленькія вочкі прыжмурыліся ў пухліне павек.

Героі нацыі

... Такі загалоўак мела записка.

„Нашы салдаты—узор баявога германскага духу. Наша армія—жалезная сіла, што змяце ворага з твара зямлі. Патрыятызм нямецкага народу, вялікае нацыянальнае яднанне ў суровы час богам пасланых іспытаў—залог перамогі Германіі і саюзных дзяржаў.

На вышынях 106, якія атакоўваў 15 Брауншвейгскі полк, знаходзячыся наперадзе сваіх салдат, амаль ужо дасягнуўшы заграджэнняў французцаў, упаў цяжка ранены лейтэнант Гастон Шульц. Не спыняўся агонь артылерыі... Камандаванне змяніла кірунак націску, засяродкаваўшы цэнтр удару на іншы сектар французскай абароны. Ранены лейтэнант застаўся адзін у сферы ўраганнага артылерыйскага агню, які не спыняўся потым на працягу многіх гадзін. Лёс лейтэнанта, здавалася, быў вырашаны загадзя...

Але па полі поўз салдат гэтага палка Франц Штанге. Ён бачыў, як упаў яго афіцэр і пастанавіў вынесці лейтэнанта на сваіх плячах. Рваліся знарады. Град асколкаў, грандыёзныя выбухі, феерверк агню і жэлезы!! Франц Штанге ішоў ратаваць раненага альбо хоць вынесці яго цэла, рызыкуючы сваім жыццём“.

— Гм!!!

Дырэктар перавёў погляд на фото. Так! Гэта той самы Штанге, некалі студэнт-стажор на заводзе Шульца. Гэта той самы белакуры юнак, які стаяў часта на тым самым месцы, дзе стаіць зараз сівы, бледны калека. Гэта ён. У доктара Шульца добрая памяць. Ён памятае.

Дырэктар зноў уздзеў акуляры. Але цяпер нават сіняе шкло паўтарала гримасу, якую можна было разумець, як прыветную ўсмішку.

— Вы дрэнна сябе адчуваеце, герр Штанге? Сядайце, прашу вас!..

Штанге сеў. Дыхаў цяжка і часта.

— Не дзіўна, што вы хвалюецеся. Незабыўныя часы! Аб вас правільна казалі: „герой нацыі“... Вы член нацыянальнай партыі, герр Штанге?

— Я калека, герр доктар.

— Нічога... Вы зоймеце сваё месца. Вы апраўдаеце па меры сіл ганаровае званне, што вам дала нацыя ў свой час. Будзем спадзявацца: наша краіна ідзе зараз у патрэбным кірунку... От што, герр Штанге: мы падшукаем для вас месца на ўрадавай радыёстанцыі. Дырэктар станцыі—той чалавек, якога вы неслі на плячах. Вы сустрэнецеся зноў. У інакшых, зразумела, абставінах. Хэ-хэ...

Гэта было нязвыклым. Смяяўся і паблажліва глядзеў на Штанге сам герр Отто Шульц.

Потым Шульц працягнуў руку да званка.

— Вас правядуць. Я паведамлю вам аб выніках размовы з сынам. Да пабачэння, паважаны герр Штанге!

З'явіўся слуга. Ён адсунуў парт'еру і чакаў, пакуль дакульгае Штанге да дзвярэй. І калі, нарэшце, той дабраўся да парога, дырэктар узняў галаву.

— Чакайце хвілінку паважаны Штанге. Чаму вы... за доўгі час такіх цяжкіх умоў, толькі зараз звярнуліся да мяне з гэтым... пытаннем?

Штанге адказаў пачакаўшы:

— Я не хацеў ставіць пытанні матэрыяльнага парадку ў сувязь... з гэтым учынкам, герр доктар.

Дырэктар нахіліў галаву, і парт'ера апусцілася.

Пачыналася заключная дзея спектакля пад назвай: „Жыццё і смерць патрыёта Франца Штанге“.

* * *

Вось і скончылася ўсё...

Завяршылася кола, па якім спачатку бег, а потым кульгаў Франц Штанге, дабіраючыся да пэўнай мэты,

якую пры ўсякіх умовах і палажэннях вызначае сабе кожная чалавечая істота. Вельмі мала на свеце людзей, якія не маюць ніякай мэты. Для такіх людзей жыццё канчаецца раней, чым падыйдзе яго фактычны канец. Заўсёды меў тую ці іншую мэту і Франц Штанге.

Калі ён бег, пераскокваючы перашкоды хутка і смела, калі ногі былі здаровыя і цела было маладое, калі да станцыі „Тэатр вайны“ было яшчэ далёка, Штанге ставіў сваёй мэтай дасягненне славы вучонага і для гэтага быў гатовы аддаць да астатку ўсе сілы свае. Гэтыя перспектывы зніклі, заслоненыя дымамі вайны. І не з'яўляліся больш з тае пары, як надышоў яшчэ адзін этап. Ад тае пары Штанге ўжо не бег, як гэта было ў гады юнацтва, не поўз, як гэта было ў акопах, а валачыўся на адной назе. Знікла ўсякая мэта. Нічога, што служыла-б на карысць і здавальненне істоты Франца Штанге, ужо немагчыма было дасягнуць. Для гэтага патрэбна было бегчы, а Франц Штанге меў толькі адну нагу, і лёгкія былі прастрэлены.

Мэта з'явілася пазней. Праз шмат год. І яна ні ў якой ступені не магла пасуліць Францу Штанге нават добрабыту, на што ён згаджаўся ўжо ўзамен славы і вялікага багацця,—дасягненне якога лічыў некалі за рэальны факт. Ні першага, ні другога, ні, тым больш, трэцяга апошняга мэта Штанге даць не магла, таму нават яму самому спачатку здалася непатрэбнай на сваёй нікчэмнасці.

Але гады ішлі, і з кожным годам выразна бачыў Штанге, што мэта гэтая ёсць акт вялікай важнасці.

Яна знікла сёння. Больш нічога не можа быць у жыцці. Франца Штанге абяззброілі іменна ў той час, калі ўзняў сваю зброю нікому невядомы калека для таго, каб грозныя цені з палёў чужых краін прышлі засведчыць праўду і паклікаць на суд. Мэта знікла, Франц Штанге няздольны больш нічога зрабіць. Канец існаванню надышоў раней фактычнае смерці.

У прысадах парку зялёная засень высокіх ліп. Цішыня. На пясчаных дарожках—цмяныя плямы сонца. На адной з зялёных лавак сядзіць ён, сівы, хворы калека, Франц Штанге. Тут ён сядзіць таму, што трэба падумаць, падлічыць, наколькі яго абрабавалі, вырваўшы раней зброю з рук. Сума павінна быць вялікай, бо для гэтага трэба глянуць туды, назад, адкуль пачыналіся дні Франца Штанге.

І ён убачыў...

.....
Маленькі Франц стаяў побач з высокай жанчынай на самым ускраі партовай узбярэжнай. Важкія, гладкія хвалі шырачэзнай ракі набягалі на каменную сцяну ўзбярэжнай і з шумам разбіваліся аб яе, знікалі, а адтуль, з сярэдзіны ракі, ішлі ўсё новыя і новыя шэрагі хваль. Часам адна шарэнга даганяла другую, яны сутыкаліся, і тады пена ўскіпала на паверхні вады. Але пагоджаныя сутычкай дзве хвалі зліваліся ў адну, і, хваля гэтая, гладкая, ільсняная, цяжкая з сілай біла ў цёсаны камень.

Франц зацікавіўся бутэлькай. Яна плыла тарчком, да паловы пагружаная ў ваду. Яна была ўстойлівай: самая моцная з хваль магла толькі крыху пасунуць яе да сцяны. Бутэлька спакойна калыхалася на вадзе, хвалі падкідвалі яе на месцы, яна зручна сплывала з аднаго спаду на другі, а Франц з нецярплівасцю чакаў таго моманту, калі бутэлька, нарэшце, ударыцца аб сцяну. Гэтага яна, бяспрэчна, не вытрымае.

Пагібель бутэлькі ўсё-такі надышла. З самай сярэдзіны ракі прышла самая большая, самая магутная хваля. Нарадзілася яна пад стромым носам велізарнага жалезнага парахода, услед якому маці Франца махала хусткай. Хваля падышла пад самы бераг. Яна захапіла бутэльку з сабою і рынулася на сцяну. У шуме вады Франц адрозніў сухі трэск шкла, і задаволена ўсміхнуўся.

Руслам шырачэзнай гэтай ракі ішоў пругкі, свежы вецер з мора. Насустрэч ветру, аддаляючыся ўсё больш

і больш, плыў велізарны параход. З яго труб узніма-ліся цэлыя хмары дыму. Параход ішоў у мора. Цяпер маці ўжо не махала хусткай, а прыціскала яе да воч. І калі Франц весела засмяўся, яна са здзіўленнем і крыху сурова спыталася:

— Чым ты ўзрадаваны, маленькі? Тым, што бацька пайшоў у далёкі рэйс?

— Бутэлька ўсё-ж затапілася! — паведаміў Франц.

У гэты момант параход знік на завароце ракі. Толькі хмара чорнага дыму доўга яшчэ стаяла над лесам мачт у гавані. Маці яшчэ глядзела туды, адкуль ішоў саланавы свежы вецер, туды, дзе мора злівалася з небам на далёкім гарызонце, што прасвечваў праз верхавіны мачтавых лясоў і перапляценні канатаў.

Потым узяла маці Франца за руку, і яны пайшлі назад, насустрач грукату кранаў, перакліку гудкоў, насустрач нямоўчнаму гулу вялізнага парта.

Больш не ўбачыў Франц свайго бацькі—капітана Карла Штанге. Вялізны жалезны параход вышаў з гавані і пайшоў, дні і ночы разбіваючы магутнымі грудзямі сівыя хвалі мораў, і прышоў, нарэшце, такі час, што ў невядомых шыратах далёкага акіяна сустрэла параход самая вялікая хваля. Параход трэснуў і знік у пене і шуме вод. Так уяўляў Франц пагібель свайго бацькі.

Увосень, у той-жа самы год, маці ўбраная ў чорнае, суровая і маўклівая, прывяла ў школу вясёлага, лёгкадумнага хлапчука Франца. Яго запісалі ў кнігу і з тае пары звалі ўжо Франц Штанге. Гэтыя два словы не разлучаліся потым ні ў спісах універсітэта, ні ў спісах фабрыкі, ні ў вайсковых, ні ў шпітальных рэ-страх. Разлучыліся яны толькі тады, калі Франц стаў інвалідам, і замест слова Франц людзі гаварылі: „калека“. Атрымоўвалася: калека Штанге. Магчыма, калі над целам Штанге вырасце грудка зямлі пад чорным крыжам, тое першароднае імя, якім звала яго маці, зноў сустрэ-

нецца са словам „Штанге“. Сапраўды, не напішуць-жа яны: тут ляжыць калека Штанге.

Шумелі высокія ліпы. Вечар прыходзіў на горад, менш было сонца ў пахучых прысадах, у засені старых ліп. Якраз у гэтым парку пачаўся рашаючы этап жыцця Франца Штанге. Адгэтуль ён пабег небяспечнымі цяжкімі дарогамі і да фініша гэтага этапа прывалокся на адной назе.

... Была маладосць. Студэнт-тэхнолаг, стыпендыят, кожны вечар, акуратна а сёмай гадзіне з'яўляўся ў парк і прыносіў з сабою флейту ў аксамітным футляры. На эстрадзе адкрытага рэстарана флейтысту было адведзена спецыяльнае месца: у кутку каля бар'ера. Сядячы там, ён бачыў усіх, што праходзілі бліжэйшымі прысадамі парку, і ўсе бачылі белакурую, кучаравую галаву Франца Штанге, калі ён, апіраючыся локцем на бар'ер, выводзіў найпрыгажэйшыя трэлі. Высокі, чысты голас флейты панаваў у аркестры. Лепшага флейтыста было цяжка знайсці. Таму гаспадар лічыў сваім абавязкам, праводзячы аркестрантаў, паляпаць флейтыста па плячы:

— Вы сёння асабліва добра гралі, герр Штанге. Маладыя фрэйлейн будуць сніць шчаслівыя сны, што навеяны вашай флейтай. Фрэйлейн у захапленні вашай музыкай...

Таўсты Кац паблажліва падміргваў:

... І вамі, герр Штанге, захапляюцца маладыя фрэйлейн. Хэ-хэ-хэ...

Франц з натугай усміхаўся. Граць на флейце шэсць гадзін узапар гэта вельмі многа, хоць-бы і для такіх шырокіх грудзей, як у яго. Але за тое, стыпендыя, што атрымліваў студэнт Штанге, нічога не азначала ў параўнанні з яго апетытам і жыццёвымі патрэбамі. І Штанге ўсміхаўся:

— Мне прыемна, герр Кац!

Такое было лета, калі Франц упершыню ўбачыў Эльзу.

У рэстаран з'явілася вялікая кампанія студэнтаў-тэхнолагаў, аднакурснікаў Франца. Яны праходзілі міма эстрады, узнімаючыся па ўсходах. Толькі некаторыя з іх заўважылі Франца. Абменьвацца паклонамі з рэстаранным аркестрантам не асабліва прыстойная рэч для членаў студэнцкай карпарацыі „Маладая Германія“! Франц не крыўдзіўся. Ён сам на іх месцы рабіў-бы так.

Апошнім ішоў лейтэнант Гастон Шульц, сын фабрыканта, на прадпрыемстве якога стажыраваўся Штанге. Побач з ім ішла вельмі прыгожая стройная дзяўчына. Франц абыякава паглядзеў ім услед, потым глянуў на палачку дырыжэра і падрыхтаваўся да складанай партыі. Флейта ўступіла ў хор інструментаў.

Праз некалькі часу Франц кінуў погляд на залу. За адным з бліжэйшых столікаў сядзеў Шульц. Ён гаварыў нешта да дзяўчыны, што прышла з ім. А яна глядзела не на яго, не на Шульца. Яна глядзела на флейтыста ў аркестры. Франц заглянуў у шчырую глыбіню чароўных воч, і кроў гарачай хваляй прайшлася па целе. Франц павінен быў уздыхнуць, каб прывесці сябе ў парадак і не сарвацца на нізкіх нотах.

У гэты момант дырыжэр пастукаў палачкай аб пульт. Франц паднёс флейту да губ. І прыгожы інструмент заспяваў цудоўным голасам аб толькі што разбуджаным нязведаным дагэтуль пачуцці чалавека.

Потым яшчэ прыходзіла дзяўчына. Некалькі вечароў засаб. Прыходзіла адна. Яе стройную постаць адразу пазнаваў Франц у гушчы пар, што запаўнялі дарожкі прысад. Яна знікала гэтак-жа раптоўна, як і з'яўлялася, але флейтыст адчуваў сябе ўзнагароджаным і гэтым. І флейта спявала так, што таўсцяк-гаспадар, вядомы скнара, не мог стрымацца і бег да эстрады ў перапынках.

— Цудоўна, цудоўна, герр Штанге! Па сканчэнні прашу ў кантору!

Так было некалькі вечароў. А потым усё змянілася...

Зеляніну прысад залівала электрычнасць. Тысячы лямп асвятлялі парк. У зялёным поўзмроку трапяталі палотнішчы сцягоў імперыі. Яны ўзнімаліся на флагштоках, на дроце, нацягнутым паміж дрэвамі, як ветразі. Яны луналі чорныя на фоне ясна асветленай зеляніны, яны бясшумна плавалі ў паветры,—чорныя ветразі—над галоўмі тысяч людзей, над гулам, над гоманам велізарнага чалавечага натоўпу.

Так, Штанге прыпамінае... Чорнымі былі яны, сцягі імперыі Круппа і кайзера. На іх як-бы ўжо засохла тая кроў, што павінна была праліцца і надала ім чорны колер. Але тады Францу сцягі выдаваліся яснымі. Праменні славы і велічы Германіі сыходзілі з іх. Тады здавалася Францу, не тысячы лямп да апошняга лістка асвятляюць стагодні гушчар ліп і дубоў, а сцягі імперыі з чорным арлом. Такі быў моцны патрыятычны чад, так п'янілі галаву гімны і прамовы.

У гэты вечар флейтыст Штанге не граў мелодый Моцарта і Шопена. У гэты вечар не было вальсаў Штрауса, полек Офенбаха, шансонетаў, венскага папуры. Быў гімн „Германія, Германія“... І гул тысячы галасоў.

П'яны уланскі афіцэр, балансуючы на плячах патрыётаў, крыкнуў:

— Мы адбярэм Белград ад праклятых сербаў! Мы, нарэшце, пакончым з імі! Праўда, хлопцы?

І рык сіпаватых патрыятычных горлаў быў яму адказам.

Гэтага Франц не вытрымаў. Ён схапіў флейту, пераскочыў цераз бар'ер і змяшаўся з натоўпам.

Яго насіла праз усю ноч усхваляванае чалавечае мора. Часамі ён сам нёс на сваіх плячах разгарачаных потных прамоўцаў, часамі аказваўся над натоўпам і крычаў нешта пра Парыж, пра ненавісных французаў, пра барадатых рускіх, што стаяць з нажамі ў зубах за плячыма забойцаў-сербаў. Ён упэўніваў усіх, што бранявы кулак Германіі пакончыць і з тымі,

і з другімі, і з трэцімі. І калі, канчаткова зняможаны, ён саскочыў у апошні раз з нечых патрыятычных плячэй, ужо святлела ў парку, і ашалелы натоўп густа валиў да выхаду.

Тут, пад аркай, і сустрэў Франца высокі малады чалавек. У яго быў бледны твар і жорсткі, суровы погляд. Такім ён здаўся тады Францу пасля вар'яцкай ночы, у бледным асвятленні досвіткаў. Гэта быў Генрых Гутман. Але Франц яшчэ не ведаў Генрыха Гутмана. Ён стаяў пусты, ахрыплы і глядзеў на незнаёмага недаверліва і насцярожана. А той сказаў, не расціскаючы зубы:

— Цяпер вы радасна крычыце... Вы захапляецеся. Але прыдзе такі час, што вы будзеце раўці ад страху, як жывёла... І будзе такі час, што вы будзеце стагнаць, як самая апошняя істота на свеце. І ні ў адным, ні ў другім, ні ў трэцім выпадку голас ваш не здольны будзе ні стрымаць, ні разгарнуць падзей...

Франц моўчкі глядзеў на незнаёмага. Што гэта? Што гэта за прарок? Што гэта за думкі! Франц азірнуўся.

Ці не варта паклікаць жандарма?

Але замест гэтага ён толькі прашаптаў:

— Што вы гаворыце!.. Прычым тут я?..

— Не вы асабіста. Ваш клас. Правільней—ваша класавая праслоечка.

І чалавек дакрануўся да казырка кепі. І пайшоў прасты і спакойны—Генрых Гутман, з якім потым ляжаў Франц разам у акопах пятнаццатага Брауншвейгскага пяхотнага палка.

Франц нічога не зразумеў. Ён глядзеў услед незнаёмаму, потым паціснуў плячыма:

— Вар'ят, ці п'яны!?

Узнімалася над горадам ружовая зара.

Яна прарочыла вялікую эпоху нязмерных перамог і шчасця германскаму народу.

... Потым стаяў Франц перад сталом патрона, герра

«Отто Шульц. Кавалер і айцец нацыі тады толькі яшчэ пачынаў кар'еру. Ён быў яшчэ на першых прыступках усходаў, што вялі ў храм вялікага бога. Але ён і тады быў упэўнены і смелы, дужы і наглы, пад маскай абсалютнага спакою і непагрэшнай карэктнасці. Герр

«Отто Шульц сказаў:

— Я з радасцю выслухаў вашыя словы. Усё жывое, маладое, энергічнае павінна быць там!

Ён паказаў некуды ў кут. Потым устаў, узяў Франца пад локаць і павёў да дзвярэй:

— Вы вернецеся героем, дарагі Штанге. Нашы дзверы заўсёды адчынены для вас. Жадаю найлепшых поспехаў, паважаны Штанге!

І Франц апынуўся на вуліцы. У кішэні ён абмацваў мабілізацыйную картку. Там напісана: пятнаццаты Брауншвейгскі полк. Усё ў парадку. Франц Штанге ідзе абараняць сваю вялікую радзіму...

.....

— Эй вы! Калі намерваецеся тут занадваць, то памыляецеся, мой дарагі!..

Пабліскваючы лакам краг, пояса, каскі, памахваючы дубінкай, па дарожцы ішоў паліцэйскі.

— Вы чулі, што я вам сказаў?

Штанге ўстаў. Працэс уставання заўсёды суправаджаўся званам метала на грудзях: чатыры крыжы і адна медаль. Потым тонкі хруст спружыны пратэза. І Штанге—на нагах.

Паліцэйскі пастаяў крыху, недаверліва паглядаючы на яго, і калі упэўніўся, што ён і сапраўды намераны пакінуць парк,—аддаліўся ў другім кірунку.

.....

Штанге ідзе з правага фланга ў першым радзе сваёй роты. Крыху ўперадзе маршыруе лейтэнант Гастон Шульц. Ён выпрастаны, ён падцягнуты, ён бліскучы ў гэтым мундзіры. Ён маршыруе, і гэта не марш, гэта балет!

Штанге паглядае на нясцерпны бляск батфортаў Шульца. На ўзроўні з лейтэнантам, зусім блізка ад яго, павольна рухаецца шыкарны аўтамабіль, Герр Отто Шульц з сям'ёй праводзіць сына.

Франца Штанге не праводзіць ніхто. Няма ніводнае роднае души. Маці яго, суровая, высокая жанчына, не прыдзе развітацца са сваім Францам на пероне вакзала. Ніхто не будзе махаць хусткай услед цягніку. О, маці!

Сумна і тугліва на душы салдата Штанге.

І раптам...

Азірнуліся салдаты ўсяе роты. Азірнуліся салдаты ўсіх рот, што ішлі за ёй. Афіцэры кінулі косыя погляды. Гэтак-жа скоса азірнуўся лейтэнант Шульц, і спачатку гнеўнай, потым зняважлівай і, нарэшце, насмешлівай стала ледзь прыкметная ўхмылка. Салдат Штанге асмеліўся выйсці са строю! Ён гаворыць з той яснавокай дзяўчынай, Эльзай Розэ. Ну, ну! Калі ласка!

— Мяне завуць Франц Штанге...

Задыхаючыся, усхваляваны сказаў Франц.

— ... Франц Штанге, трэцяя рота...

Дзяўчына з незразумелым для Франца сумам, з вялікай тугой, без усялякага здзіўлення, якое бясспрэчна павінна было быць, глядзела на яго.

— Скажыце... скажыце сваё імя, свой адрас... Скажыце... хутчэй...

Франц са страхам і надзеяй глядзеў на яе. Міма праходзілі апошнія шарэнгі палка. Навокал цясніліся зацікаўленыя людзі.

— Скажыце хутчэй... Я адзін... Зусім адзін...

Ён гаварыў яшчэ нешта незразумелае, сам не ведаў што.

І тады нейкае падабенства ўсмешкі асвятліла яе бледны твар.

— Мяне завуць Эльза Розэ... Кенігштрасе 138...

І яна падала яму руку. Маленькую кволую руку. Лейтэнант азірнуўся яшчэ раз.

Франц Штанге быў ужо на сваім месцы. Ён крочыў, старанна адбіваючы такт. Яго твар быў радасным, такім радасным, як-бы надзвычайнае шчасце ішло насустрач салдату Штанге адтуль, куды плыў цяжкі штандар, куды рухаўся полк.

— Ну, ну!—падумаў лейтэнант.—Жадаю вам поспехаў, герр Штанге!

На пероне, калі рота стаяла ў дзве шарэнгі, падышоў лейтэнант Шульц. Ён паправіў манокль, агледзеў салдат з галавы да ног і сказаў:

— Франц Штанге! Два крокі ўперад!

Штанге паслухмяна зрабіў два крокі наперад.

Лейтэнант зноў паправіў манокль.

— Па загаду капітана, Франц Штанге за самавольны выхад са строю арыштоўваецца на пяць сутак з утрыманнем у карцэры. Пасля пасадкі з'явіцца да каменданта цягніка. Кру-гом! Два крокі ўперад! Кру-гом!

І Штанге зноў апынуўся ў страі.

Пасля пасадкі, калі ён намерваўся ісці да каменданта, нехта злёгка крануў яго за плячо.

— Не пазналі? А мы ўжо два дні былі ў адной роце... Вы змянілі трыбуну на штабны нужнік. Непрывабная рэч! Пазнаёмімся: Генрых Гутман. Ваша прозвішча ўжо вядома.

Франц высока ўзняў галаву.

— Усялякае парушэнне дысцыпліны павінна быць пакарана. Спачуванні мне абсалютна не патрэбны. Прашу больш са мной не размаўляць!

— Як хочаце... Толькі мне здаецца, што далейшыя вашы прыгоды будуць мець яшчэ горшыя вынікі.

— Гэта вас не датычыцца.

Вусатая морда зазірнула ў вагон.

— Франц Штанге!—здзекліва сказаў фельдфебель.—Камендант з нецярплівасцю чакае вашага візіта. Будзьце ласкавы!

У вагоне грывнуў рогат. Штанге выцягнуўся ў струнку, вышаў.

Так па ўсёй форме, ва ўсеўзбраенні патрыятычных перакананняў дысцыплінаваны салдат Франц Штанге з'явіўся на баявыя пазіцыі, дзе ў брудных канавах, у норах і бліндажах у славу Германіі і на страх ворагам залёг пятнаццаты Брауншвейгскі полк...

І як толькі трапіў ён у прызначаную для яго нару, убачыў, што адгэтуль два выходы: альбо ў магілу, альбо ў шпіталь. І цвёрды крок заваявацеля Штанге стаў мяккім, зыбкім, бязгучным, нясмелым. Ён хадзіў утуліўшы галаву ў плечы, ён поўзаў па зямлі, па халоднай, размешанай асенняй гразі, ён гадзінамі стаяў на каленах у прыкрыцці і праз маленькую шчыліну ў байніцы аглядаў мёртвае поле, узрытае снарадамі, на якім там і тут ляжаць трупы людзей і коней. Безупынна ўзнімаліся прастрэленыя бліскавіцамі высокія чорныя фантаны. Страшна, з глухім гулам уздрыгвала зямля і здавалася, што перамяшчаецца гэта поле, як-бы спывае яно, рухаецца некуды цяжка і павольна, як рухаліся дагістарычныя леднікі.

Начамі, калі злавесныя заравы ўставалі над зямлёй, калі ўзляталі ў чорнай вышыні асляпляючыя праменні пражэктараў, калі ўспыхвалі і рассыпалі іскры сотні рознаколерных ракет, і з несцярпімым громам высока ўзляталі агні снарадных выбухаў, Штанге поўзаў па полі ў разведку, правяраў правады сувязі, сядзеў у дазоры.

Поўзаў Франц Штанге... А калі ўставаў на ногі, то стаяў так няўмела, так няўпэўнена, як-бы гэта быў не чалавек, а чацвераногая істота, што ў сілу біялагічных законаў толькі вось цяпер, праз тысячагоддзі, наважылася стаць на дзве нагі і можа ўтрымацца ў такім палажэнні пэўны час.

Штанге атрымоўваў акуратна канверты ружовага, блакітнага і іншых колераў. Нарэшце, ён атрымаў і пасылку, невялікі пакецік, у якім было ўсё, што магла па сваіх дастатках пераслаць Францу Эльза, маленькая чарцёжніца.

Штанге хацеў жыць. Ён прыкмячаў, што і яго таварышоў не вабяць ні скромны геройскі крыж братняе магілы, ні нават санітарная двуколка. Людзі хацелі выйсці жывымі і здаровымі з пекла вайны. І кожны быў упэўнены: ні ў якім разе не можа стацца, каб якраз ён, Іоган, Якоб ці Фрыдрых ляжаў за калючым дротам з расшчэпленай галавой, з разарванымі, наскрозь прабітымі грудзямі.

А потым іх везлі на грузавіках, на фургонах, іх неслі на насілках, і былі яны астылыя, жоўтыя, спакойныя, яны пазналі смерць, і страх яе больш ніколі не прыдзе да іх.

Штанге думаў так, як іншыя. Але падпарадкоўчыся грозным законам вайны, ён усё-такі ўжыў меры перасцярогі. Яму здавалася, што калі ён будзе паўзці, шчыльна прыціскаючыся да зямлі, калі ён будзе хадзіць ціханька, бязгучна і хутка,—не прыляціць па яго жыццё зацятая куля, не грывне над ім снарад. І сам таго не прыкмячаючы, ён стаў бледнай акопнай зданню, з запалых воч якой глядзеў вечны і непераможны страх. І ўсе былі такімі. Яны беглі ў атаку, яны стралялі з вінтовак, яны кідалі гранаты, яны займалі акопы ворага, а потым пакідалі іх, ідучы наперад ці ўцякаючы назад. З гэтага складаліся грандыёзныя аперацыі дзейнічаючых армій, ад гэтага зменьваліся карты дзяржаў і нават самы твар зямлі.

Германія павінна была перамагчы. І для гэтага патрыёт Штанге перамагаў страх і не быў горшым за іншых.

Ішлі дні. Іншы дзень выдаваўся за гадзіну, іншая ноч, даўгая, асенняя, цягнулася, як год. І калі-б прайшоў сапраўдны год, тыя, што правялі яго ў акопах, былі-б здзіўлены. Можна падумаць, што гэта была адна толькі ноч, даўгая ноч артылерыйскага бою.

Штанге не дачакаўся пакуль пройдзе год. Ён стаў героем нацыі.

... Было без пяці хвілін дванаццаць. Лейтэнант Шульц узяў у адну руку гадзіннік, у другой трымаў

рэвальвер. Ён стаяў каля штурмовага выхаду, і ўсе бачылі, што з лейтэнантам дрэнна. Ён неяк дзіўна хістаўся, твар яго быў у чырвоных плямах. Калі ён паспрабаваў стаць адной нагой на першую прыступку, яго павяло ўбок, і ён прыпёрся плячом да выступа, акопа, заплеченага фашынай. Лейтэнант адчуваў сябе дрэнна перад атакай.

Французская артылерыя брала на прыстрэлку першую лінію германскіх акопаў. Цяжка ўзнімаліся чорныя слупы выбухаў, успыхвалі воблачкі шрапнелі. Высока пад шэрым асеннім небам разбуранай французскай зямлі, распрасцёршы драпежныя крыллі, ішлі нейкія самалёты. Мабыць, звярталіся з разведкі. Трывожная ціш ляжала на ўсім працягу лініі акопа. Зараз будзе атака!

Дванаццаць гадзін...

Лейтэнант цяжка ўзабраўся па ўсходах і на момант затрымаўся на брустверы, выцягнуўшы ўперад руку з рэвальверам. Следам за ім, рынуліся салдаты...

І людзям, што прывыклі да вільгаці акопных нор, неабсяжна шырокім здаўся прастор поля...

Атака!

Беглі рэдкімі ланцугамі. Грозны вал уздыбленай зямлі, агню і жалеза бушаваў на полі, суцэльнай сцяной перарэзваючы яго напалам. Салдаты беглі насустрач гэтаму пагібельнаму ўрагану, задыхаючыся ў чорным дыме, падалі, уставалі нямногія, натыкаліся на заграджэнні.

Першы рэдкі ланцужок дабег да самага таго месца, дзе бушаваў агнявы смерч. Людзі зніклі ў чорным дыме. Вал каціўся бліжэй да нямецкіх акопаў, і другі ланцуг наступаючых знік. Смерч уцягнуў людзей і паглынуў да астатку.

У гэты момант Штанге ўбачыў, як упаў лейтэнант Шульц.

Ён азірнуўся. Амаль нікога не было на полі. Патрасаючы чорнай грывай дыму, ускідваючы хмары зямлі,

узрэзаны ламацымі лініямі агнявых успышак, няўхільна каціўся наперад страшны вал, змываючы ўсё на сваім шляху. Зямля ўздрыгвалася і гула, і зноў здалося Штанге, што паплыло поле некуды, закруцілася галава, ён упаў на калены, потым лёг і нешта цяжкое ўзвалілася на яго. Штанге задыхнуўся...

Калі ацкнуўся—не было ўжо страшнага заграджальнага французскага агню. Недзе злева гримелі гарматы, бой перакінуўся на левы фланг. Віскаталі часад-часу кулі—невядома адкуль і куды стралялі. Штанге працёр вочы, доўга сплёўваў зямлю, што набілася ў рот. Нарэшце асцярожна ўзняў галаву і агледзеў поле.

Ляжалі нямецкія салдаты... Сярод бугроў, свежых варонак, адкуль яшчэ цягне ледзь прыкметны ўдушваючы дымок, кучамі навалены трупы. Воддаль ад Штанге—роўны ланцуг... Можна было б падумаць, што зараз ускочыць рота, ускіне вінтоўкі наперавес, рынецца наперад, закідваючы гранатамі французскія заграджэнні. Але салдаты ляжалі ў розных палажэннях.

Смерць нагнала іх усіх разам, кожны падаў па-свойму: некаторыя галавой да французскіх акопаў, другія—да сваіх.

Ні адзін з сёнешняй атакі не прабіўся праз смертаносную сцяну, праз страшны шквал агню, жалеза і зямлі.

Там, дзе сплёўся непраходным гушчаром дрот першых заграджэнняў французай, знаходзіцца толькі адзін нямецкі салдат. Гэта—Эрнст. Ён ужо два з паловай месяцы вісіць там, гушкаецца на дроце спакойны і абыякавы сярод пекла безупынных штурмаў. Германскаму камандаванню патрэбны гэты ўчастак. Гэта ключ да варот Францыі. Французскае камандаванне ні ў якім разе не намерана аддаць ключ у распараджэнне германскаму камандаванню.

Эрнст і пасля сваёй смерці служыць сваёй радзіме, распяты на дроце. Яго чорны сілуэт вісіць на загра-

джэнні, але ён не падобны на муху, што заблыталася ў павуцінні. Ён выцягвае косці рук над французскімі акапамі, ён глядзіць у вочы ворагаў, прадвяшчаючы помсту з халоднай і грознай усмешкай няўмольнай смерці. Калі паблізу ірвуцца снарады, імпэт паветра паварочвае труп, і тады Эрнст глядзіць у напрамку да нямецкіх акапаў, як-бы кліча таварышоў на новы штурм у апраўданне сваёй і другіх пагібелі. І потым зноў паварочваецца тварам да ворага.

Французы спрабавалі скінуць яго з дроту, але як толькі каска французскага салдата з'яўляецца на брустверы—алавяны віхор нямецкіх кулямётаў вые над французскімі акапамі. І Эрнст застаецца на сваім пасту, надзвычайны і поўнамоцны пасол германскіх мерцвякоў.

Вунь ён і цяпер там, караючая здань, вяшчун пагібелі злачынцаў-французаў!..

Потым толькі праз многа часу, зразумеў Штанге, што труп няшчаснага нямецкага салдата пагражаў і крычаў аб помсце не тым, хто са страхам глядзеў на яго з ям французскіх акапаў.

Штанге папоўз і адразу-ж наткнуўся на цела лейтэнанта. Ён ляжаў ніц. Штанге дакрануўся да яго рукі і адчуў жывое цяпло.

Вечар... Цёмныя хмары імчалі над гэтым полем. Змрочныя цені выпаўзалі са смуродных варонак, змрок акрываў награмаджэнні чалавечых цел, бугры, канавы акапаў, заліваў шэрымі фарбамі аголены жуд знявечанае зямлі.

Злева гримелі гарматы, трашчала страляніна. Там ішоў бой, там бліскалі маланкі выбухаў. Штанге падумаў аб тым, што яго абавязак вынесці свайго афіцэра не толькі ў тым выпадку, калі афіцэр паранены, але і ў тым нават выпадку, калі гэта ўжо труп. Цела начальніка не павінна служыць аб'ектам здзекаў ворага. Штанге вырашыў...

І тады там, за сітоўем заграджэнняў французай, чалавек у срэбных наплечніках апусціў бінокль і сказаў некалькі слоў па тэлефоне. Недзе далёка, за кілометр, можа за два, на французскіх батарэях заварушыліся людзі. Узняліся ствалы гармат. Іх разгарачаныя жэрлы глянулі ў вячэрні змрок, нацэленыя пад такім кутом, каб снарад ударыў па тым іменна месцы, дзе рухаецца маленькая чалавечая постаць, ссутуленая пад цяжарам чужога цела.

Бліжэй, за самымі заграджэннямі, кулямётчыкі, спяшаючыся, вылічвалі дыстанцыю.

Чалавек у срэбных наплечніках зноў прыставіў бінокль да воч, і сказаў некалькі слоў.

Уздрыгнулі гарматы французскай батарэі, агонь залпу, як выбух вулкана, узарваў вячэрні змрок.

Грымоты ўстрасянулі смяротнае маўчанне поля, заглушаючы водгулле далёкае кананады, і тоны зямлі, і жалеза ў бляску гіганцкіх зарніц узляцелі ўгару і рынуліся ўніз. Баздапаможны камок двух чалавечых цел знік у чорнай хмары.

Чалавек сказаў яшчэ некалькі слоў.

Зноў уздрыгнулі гарматы французскай батарэі.

І калі развеяўся дым, у шэрым змроку лінзы бінокля адшукалі той самы камок, якому Францыя адпусціла адразу вагон метала, пуды тратыла і дынаміту. Камок рухаўся і аддаляўся. Камок хацеў жыць.

Тады едкія вочкі лютых кулямётаў прайшліся па полі і вызначылі рысу, за якую не павінна пераступіць нага чалавека.

Камок знік на момант, потым з'явіўся зноў, безупынна аддаляючыся.

Францыя адпусціла адразу два вагоны жалеза і яшчэ некалькі пудоў добракаснага выбуховага матэрыялу. Камок упарта аддаляўся.

Кулямёты захліпнуліся, не ў сілах будучы выплюнуць адразу ўвесь свінец...

Франц Штанге адчуў пякучы боль у баку толькі на самым брустверы пакінутага пустога нямецкага акупа. У гэты-ж момант агонь дыхнуў яму ў твар. Выбуху ён не ўчуў, і праваліўся некуды ўніз, цягнучы за сабою лейтэнанта. Потым Эльза пяшчотна працягнула да яго рукі, і шчаслівы Франц прытуліўся да яе.

Аб усім гэтым, за выключэннем радаснай сустрэчы Франца з Эльзай, пісалі газеты. Паведамлялася, што герой Штанге і выратаваны ім лейтэнант Шульц былі падабраны цяжка параненымі ў пустым акопе. Іх знайшлі санітары.

І яшчэ шмат аб чым пісалі газеты...

Штанге ацкнуўся і са здзіўленнем убачыў над сабою не цвілыя дошкі зямлянкі і нават не накаты бярвенняў бліндажа. Асляпляючая белая столь, роўная і гладкая з прыгожым, пазалочаным карнізам па ўскраях была такая вялікая, што Франц, не паварочваючы галавы, не мог нават акінуць вокам яе ўсю. І калі ён павярнуў галаву, здалося, што ён спіць.

Вялікі букет цудоўных, свежых руж ляжаў на маленькім століку побач з ложкам. На пялёстках кветак дрыжэлі кроплі. Штанге ўдыхнуў у сябе паветра і адчуў тонкі пах. Тады Штанге ўзняўся на ложку, апіраючыся локцямі, і адразу ўсё знікла.

Калі ён другі раз адкрыў вочы, то убачыў жаночую постаць у белым, з нашытым на грудзях чырвоным крыжам.

— Шпіталь...—падумаў Штанге.—Я ў шпіталі.

— Вам няможна варушыцца,—ангельскім голасам сказала жанчына.—Вы атрымалі сур'ёзную рану.

Яна паправіла коўдру і знікла недзе ў белых прасторах зала.

Штанге не варушыўся. Ён хацеў жыць.

І магчыма таму, што гэта было самым большым жаданнем, стала загойвацца небяспечнейшая, безнадзейная рана. І хутка Штанге мог ужо апірацца на локцаць.

Тады, аднаго дня, выцягнуліся ў струнку санітары, замерлі сёстры ў простых і прыстойных свецкай жанчыне позах. Яны трымалі рукі сашчэпленымі перад сабою і нахіліліся ў лёгкім паклоне.

Па паркеце карыдораў зазвінелі шпоры, разлэгся шолах крокаў. Па карыдорах прайшоў шырокаплечы не стары генерал з імператарскімі вензелямі на эпалетах, з імператарскімі крутымі вусамі, з уласным чырвоным тварам забіякі-кавалерыста, стратэга і патрыёта, з двухскладчатай, ружовай патыліцай аматара піва. За ім пранеслася расшытая шнурамі, абвешаная аксельбантамі, апраўленая ў мішуру наплечнікаў і пазументаў світа, а ззаду беглі спрытныя людзі ў фрэнчах і крагах, нахаду правяраючы фотаапараты. У аддаленні, дапушчальным паводле этыкета, плылі высокапастаўленыя фрау і фрэйлейн, а за імі плёўся ашалелы ад шчасця кіруючы персанал у асобе начальніка шпіталя.

Усё гэта спынілася каля ложка Франца Штанге.

Генерал паварушыў пікамі вусоў і кінуў устрашаючы погляд у бок сваёй світы. Там лёгкім шолахам прашалясцелі шнуры, ледзь чутна празвінелі шпоры. Стала так ціха, што можна было ўчуць, як цяжка дыхаў ранены ў канцы зала.

Штанге глядзеў на генерала і млеў са страху, як-бы ён першы раз у жыцці бачыў малінавыя адвароты генеральскага мундзіра. Гэта быў сам камандуючы арміяй.

Генерал ускінуў руку да казырка бліскучай каскі і потым працягнуў яе да Штанге. Ззаду зашаласцелі ўгодліва і ўзрушана, шчоўкнулі шпоры, забразджалі наканечнікі аксельбантаў—Франц глядзеў на руку генерала з такім выглядам, як-бы гэтая мясістая валасатая рука намервалася яго задушыць.

— Гераю!—гучна сказаў генерал, вачыма загадваючы Штанге паціснуць руку.—Гераю вышынь 106, удзяч-

насць камандавання і ўзнагарода нацыі. Герою аба вязка, адважнаму германскаму салдату!

Штанге выдабыў руку з-пад коўдры. З-за бліскучых плячэй світы глянулі пранырлівыя вочкі фотоаб'ектываў.

Генерал эфектна выгінаўся, і тоўстыя генеральскія пальцы ціскалі потную руку Штанге роўна столькі, колькі патрабавалася часу для фота.

— За раны ў імя абавязка! За кроў у імя нацыі!

Генерал крута павярнуўся. Нейчая рука падала яму аксамітны футляр. Світа ўзяла пад казырок. Генерал адчыніў футляр і выняў адтуль бліскучы крыжык.

Апараты шчоўкнулі.

Потым над Штанге нахілілася жанчына ў чорным. Густа запахла парфумерыяй, і сухія губы дакрануліся да яго ілба.

Апараты шчоўкнулі яшчэ раз.

Потым на Франца навалілася цэлая гара кветак.

Апараты затрашчалі трэці раз.

І потым Штанге астаўся адзін пад прыемным пахучым цяжарам. У палаце было ціха. Усхваляваны, абязволены Франц ляжаў без руху.

Гэта нацыя ў асобе высокага начальніка падала ўдзячную руку свайму ваяўнічаму сыну! Гэта нацыя вуснамі прыгожай жанчыны падаравала яму пацалунак маці! Яе ганаровыя знакі на яго грудзях—гэта ўзнагарода за ўсё, што ён прынёс ёй. О, вялікая Германія! О, мая радзіма!

І Штанге заплакаў, тулячы твар у падушку.

— Раскіс герой!—сказаў нехта з раненых не то зайздросна, не то спачуваючы.

Назаўтра Францу прынеслі жмут газет. Усюды на першай старонцы шырокая, грузная генеральская постаць, шыкарная світа, і ён, Франц, на ложку ў кветках. Газеты друкавалі ўсе магчымыя партрэты Франца. Ён дзівіўся, адкуль былі здабыты ўсе гэтыя фатаграфіі.

Штанге здаровы ў форме—Штанге ранены ў шпіталі,
Штанге ў кругу сваёй сям'і побач з маці. Дзіўна!

Франца безупынна апаноўвалі карэспандэнты. Франца наведвалі госці, такія людзі, аб знаёмстве з якімі ён і не думаў ніколі. І кожны раз—фото, фото і фото.

Штанге купаўся ў праменнях славы, якую мелі толькі вялікія палкаводцы. Імя Штанге вымаўлялі дзесяткі тысяч людзей.

І, нарэшце, прынеслі ліст:

„... Маленькая Эльза чакае з нецярпеннем свайго слаўнага і дужага героя!“

Ішлі дні. За гэты час не толькі прышоў да памяці, але нават мог сядзець на ложку салдат з забінтаваным тварам, якога прывезлі пазней за Франца. Ён кідаўся ў гарачцы ў памятную гадзіну ўзнагароды Штанге.

І аднойчы гэты ранены прышоў і прысеў на бераг ложка.

— Папраўляецеся?—спытаў ён дзіўна знаёмым голасам.

Франц адказаў вачыма.

Ранены агледзеў ложак. Тут усё было лепшае ад іншых. І самы ложак і бялізна. Пах кветак і чыстата.

— Гэта добра, Штанге, што вы папраўляецеся.—сказаў ранены.—Але помпа вам, мусіць, ужо напрыкрыла. Даліся, мусіць, вам у знакі гэтыя кветкі. Вагон руж на вас папсавалі!

Штанге маўчаў. Ён ніяк не мог прыпомніць, дзе бачыў гэтага чалавека.

— Генрых Гутман,—сказаў ранены, як-бы ўгадаўшы яго думкі.—Даводзіцца трэці раз знаёміцца. У мяне шрапнельная рана галавы, і я думаю, калі здымуць павязкі, вы мяне і чацверты раз не пазнаеце. Слухайце, Штанге...

Ён падсунуўся бліжэй да Франца.

— Я прышоў вас папярэдзіць: вы знаходзіцеся зараз у такім недарэчным становішчы, што нават і ўявіць сабе цяжка.

Франц глядзеў на яго з адкрытай ненавісцю. Зноў гэты чалавек! Зноў гэты насмешлівы погляд! што яму патрэбна ад яго, гэтаму д'яблу!

— У Расіі ёсць Кузьма Кручкоў,—гаварыў далей Гутман.—У нас ёсць Франц Штанге. У кожнай дзяржаве, якая хоць крыху паважае сябе, павінен быць герой у салдацкім шынелі. І Кручкоў і вы,—марыянеткі. Я не ведаю, ці разумее гэта Кручкоў, але вы—яўна не разумееце. Справа ў тым, што вы зрабілі не геройскі ўчынак, а глупства. Карацей, вы неслі на сваіх плячах лейтэнанта Шульца не раненым, а мярцвецкі п'яным. Вы рызыкавалі жыццём, атрымалі рану, згубілі шмат крыві і здароўя, сталі героем нацыі, а лейтэнанту Шульцу ў шпіталі паставілі зонд, выкачалі алкаголь са страўніка і, калі ў ход былі пушчаны грошы, ён атрымаў белы білет і выехаў адпачываць у нейкую нейтральную краіну. Адным словам—на поўдзень. Ён не памяняецца з вамі, калі вас зноў загоняць у акопы. Будзьце ўпэўнены!

Бледны Франц з жахам глядзеў у твар Гутману.

— Агульныя вывады: вас без сумнення зноў загоняць у акопы. На кручок, дзе вы знаходзіцеся ў якасці прынады, клюне дзесятка тысяч добраахвотнікаў, гэта па меншай меры. Калі ўлоў абяднее, вас пашлюць у акопы, вы будзеце непатрэбны. А гэты дзесятка тысяч прыкончаць ужо без вас, можаце быць спакойны.

— Доказ...—прашаптаў Франц.—Дакажыце, што лейтэнант быў... п'яным...

— Я думаў, вы паверыце і так. Усю справу разнюхалі два санітары, яны ведаюць Шульца, працавалі на заводзе яго бацькі. Хлопцы шустрыя... Мне шкода вас, Штанге, і таму я сказаў вам усё, хоць гэта для мяне і небяспечна. Санітараў-жа клікаць не буду: хочаце—дайте веры, не хочаце—не! Папраўляйцеся, Штанге! І—падумаўце над усім гэтым!

Гутман цяжка ўстаў і павольна пайшоў да свайго

ложка. Але не дайшоў. Пахіснуўся і цяжка ўпаў на падлогу.

Пад столлю трывожна зазвінеў званок.

Штанге ў здзіўленні спыніўся. Няўжо ён галюцыніруе!!

Трывожна звiнеў званок... Іменна такі званок, як там у шпіталі, калі ўпаў Генрых Гутман.

У глухім завулку было зусім цёмна. Нiводнае душы нiдзе. Што гэта такое?

І раптам неразрыўная срэбная трэль распалася на зычныя медныя такты. У канцы завулка бліснулі агні. Асляпляючае святло хутка набліжалася, праменні яго імчалі па сценах і востраверхіх дахах. Штанге дакульгаў да варот нейкага дома і прытуліўся ў нішы. Міма пранеслася чырвоная машына, бліснулі каскі людзей і голас звана пачаў аддаляцца.

Пачакаўшы, Штанге пакульгаў далей. Ён быў крыху занепакоены. Пажар, відавочна, быў недалёка, інакш машына пайшла б не гэтым вузкім завулкам, а праспектам, які вёў на мост, за раку. Што калі гарыць той дом, дзе жыве Штанге? Там-жа засталася адна хворая Эльза ў маленькай каморцы!

Штанге спяшаўся. Праўда, гэта мог быць чысты выпадак. Але хто-ж гарантаваны ад выпадкаў? Ён спыняўся некалькі разоў і аціраў пот з твара. Як цяжка і прыкра, як пакутна хадзіць на гэтай штучнай назе. Нарэшце ён дабраўся да скрыжавання завулкаў і спыніўся заспакоены. Нiдзе не было нiякіх адзнак пажару. Яшчэ дзесяць хвілін, завярнуць направа, і—ён прышоў дадому.

... Так. Ужо блізка дваццаць год жыве ён там, у каморцы, на чацвертым паверсе. Ён існаваў на сродкі жонкі і на мізэрныя пфенігі ўласнае пенсіі. На работу яго не брала нiводнае прадпрыемства, ён не меў інжынерскага дыплама. Ён ведаў чарцёжную справу, але якой гэта фірме патрэбны скрып пратэза ў стро-

гай цішы кантор ці лабараторый? Голад, жабрацтва... Хлеб, зароблены рукамі слабай жанчыны. Усё прынесла яму Эльза. І каханне сваё, і сілы свае, усё да астатку, і от цяпер яе з'ядае хвароба, імя якой кароткае і злавеснае.

Больш ні на што не будзе здольны Франц Штанге. Адзінай надзеяй застанецца тое, што Эльза, магчыма, паправіцца. І няхай будзе гэта аплатай за тое, што ён стаў пустым і нікчэмным, што ён страціў апошнюю мэту свайго існавання, што жыццё яго больш нічым не апраўдваецца ні перад людзьмі, ні перад ім самім. Хай потым будзе яшчэ горш, але ён аддаў ёй усё, што мог!

— Франц... Я мусіць хутка памру... У мяне зусім мала засталася сіл, нехапае паветра... Я-б хацела, Франц, памерці, ведаючы, што ты застанешся забяспечаны, што табе будзе сыта і спакойна жыць пасля мяне... што ты не будзеш галодным, як сёння... і як учора... І ты не сумуй... Мы з табой убачымся ў тым, у лепшым свеце, там нам будзе добра... Там так добра, што для гэтага варта перацярпець усе мукі...

Яе вочы, цудоўныя, цяпер пагасаючыя вочы, асвятліліся ўнутраным святлом ціхай радасці і надзеі. Яна верыць у бога, бедная Эльза! У таго самага бога, што знаходзіцца на небе, адкуль падаюць на грэшную зямлю вялізныя бомбы і снарады саракадвух-сантыметравага калібра!

— Мне будзе вельмі сумна, Франц, калі ты застанешся пасля мяне гэтакім галодным і няшчасным, як сёння... Шлях у той свет, дзе мы сустрэнемся, цяжкі... але... я не хачу, каб ты прайшоў туды праз галодную смерць...

Не! Лепш галодная смерць! Лепш смерць у агні! Штанге прыткнуўся тады ў кутку і абціраў халодны пот. А яна не заўважала гэтага, яе вялікія вочы, напоўненыя болем і пакутай, глядзелі некуды ў далячынь.

— І яшчэ мне-б хацелася, каб ты прынёс мне белыя

ружы, калі я буду мёртвай, і памаліўся-б за маю грэшную душу... Каб адзін толькі быў ты пры мне... Я ўчую твой голас там! І табе і мне будзе добра...

Яна была сентыментальная, бедная Эльза!

За якія злачынствы гэтая помста, Франц Штанге!

— ... Я вельмі грэшная, Франц... і самы цяжкі мой грэх перад табою.

Штанге сціснуў галаву рукамі і не вышаў, вываліўся з каморкі.

Гэта было сёння раніцой.

Эльза там засталася адна...

Ну, вось яшчэ некалькі крокаў...

— Эльза!.. Чым-жа апраўданы нашы пакуты? Тым, што мы трапім у лона бога? Эльза, я быў кулямётчыкам і не хачу зменьваць кваліфікацыю. Бог носіць супроць-газ і кідае бомбы вагой у пяцьсот кілограм страшнай выбуховай сілы. Твой бог не існуе зусім. Бог дзікуноў скончыў акадэмію генеральнага штаба па класу паветранай бамбардыроўкі і перакваліфікаваў святых. Я не згодзен быць святым, не жадаю быць бомбамётчыкам! Я не сентыментальны, Эльза, але і гэта не дапамагае мне, бо тое, апошняе, што апраўдвала-б нашы пакуты, я страціў, каб цябе адратаваць альбо аблягчыць тваю смерць...

І раптам Штанге спыніўся на завароце.

Асветлены злавесным дрыготлівым агнём факелаў пажарнай машыны каля варот вялікага дома цесна стаяў маўклівы натоўп. Было зусім ціха, жудка ціха... Трапятала крывава-чырвоная пыліца, чорныя цені поўзалі па сценах муроў, багровыя водбліскі коўзаліся па цёмных вокнах, блішчэлі каскі пажарных...

Сэрца ўдарыла гвалтоўным штуршком...

— Што тут!.. Што... тут... здарылася!!!

У натоўпе яму растлумачылі:

— Кажуць, што мужчына скончыў самагубствам. Беспрацоўны... Выклікалі пажарных, каб дэгазавалі дом, бо ён атруціўся свяцільным газам.

Штанге пачаў прабірацца да варот. Яму загарадзіў дарогу шырокаплечы пажарны. У гэты момант разлёгся жаночы голас:

— Пусціце, пусціце! От, ён прышоў. Гэта калека Штанге! Слухайце, Штанге, ваша жонка...

Больш нічога Штанге не ўчуў. Факелы выбухнулі вялікім агнём, і полымя схавала ўсё, усё знікла ў воблаках іскр і дыму, усё сціхла...

Усё скончылася...

* * *

Гаспадар майстэрні аглядзеў пратэз.

— Я павінен сказаць вам, што гэта некалі была добрая штука. Але, калі добрая штука замяняе нагу дваццаць гадоў, яна робіцца дрэннай штукай. Пяць марак!

— Дзякую, — адказаў Штанге. — Дзе атрымаць грошы?

Гаспадар моўчкі выкінуў на стол паперку. Штанге ўзяў яе і паклаў у кішэню.

Гаспадар пасунуў акуляры на лоб і глядзеў услед.

— Пакульгаў на кастылях, а пратэз прадаў за пяць марак. Пяць марак! Хо-Хо! вар'ят нейкі!

* * *

Фрэйлейн смяялася, прыціскала букет белых руж да грудзей.

— Бачыце, як прыгожа? І зусім танна... Зусім, зусім танна... Цудоўныя, свежыя кветкі!

Штанге панура глядзеў проста перад сабою. Ён вісеў на кастылях выцягнуты, як на дыбе. Ён даўно адвык ад кастылёў.

— Вам падабаюцца кветкі? Зусім, зусім свежыя... бачыце? На іх яшчэ раса.

Штанге паклаў на стол паперку і працягнуў руку па букет. Дзяўчына падала кветкі, але тут Штанге ўбачыў, што ісці з букетам не здолее, бо абодвума

рукамі трэба апірацца на кастылі. Ён разгублена азірнуўся і ўбачыў зацікаўленыя твары прадаўшчыц і наведвальнікаў, пераважна — наведвальніц. Сталічныя дамы зняважліва глядзелі праз ларнеты і без іх на абшарпанага калеку, які купіў букет пышных белых руж. Нейкі галадранец! Яўны п'яніца!

— Калі ласка, рэшта...

Дзяўчына несла ад касы рэшту.

Тады Штанге здагадаўся. Ён паклаў кветкі, акуратна паставіў кастыль да прылаўка, узяў у левую руку букет, апіраючыся на адзін толькі кастыль, дабраўся да дзвярэй. Яго скурчаная постаць знікла.

Дамы былі шакіраваны: гэты смуродны жабрак не ўзяў нават рэшты! Ён хоча набыць свецкі тон! Гаспадар быў абражаны. У яго нарэшце павільён кветак, а не склад для кастылёў.

* * *

... Ну, от і ўсё, Эльза... Я прынёс табе кветкі, як ты і хацела таго, хоць гэта яўнае глупства... Я добра ведаю, што мёртваму нічога не патрэбна. Па сутнасці ты зараз не Эльза. Ты была Эльзай, а цяпер ты не Эльза. І я мог табе не прынесці кветак, бо за іх я зноў такі заплаціў дорага. Але паколькі абрабавалі ўсё маё жыццё ад пачатку да канца, то цяпер ужо і гэта не важна...

... На небе цябе няма, Эльза... На небе эскадрылля многаматорных бомбавозаў, якія пабудавалі зусім нядаўна. І з імі цэлыя стаі знішчальнікаў. Я ўсё гэта бачыў зараз, як хадзіў за кветкамі. Гэта манеўры, забава. Але як толькі хлопчыкі ў скураным адзенні пачнуць гуляць усур'ёз, то тады, я думаю, не хопіць кветак на кожнага мёртвага. Гэтак ужо не адзін раз было. Кветкі неабходны, каб напусціць фасону каля першага мерцвяка і першага героя нацыі. Потым ужо справа абыходзіцца без кветак.

... Так што, Эльза, я маліцца не буду. Бог носіць генеральскія эпалеты, яму не да таго. Зараз ён прысутнічае на манеўрах, а потым будзе заняты на нарадзе генштаба. Тое, што ты лічыш за грэх супроць мяне—дробязь. Мяне, Эльза, не так яшчэ абрабавалі. Ты-ж для мяне была заўсёды дарагім і мілым другом, і каб на тваім шляху не папаўся герой на адной назе, то, магчыма, і цяпер твае ясныя вочы радаваліся-б на гэтай праклятай зямлі. Мяне абрабавалі і ў першую чаргу паплацілася ты... Але... што-ж гэта я з табою размаўляю?! Ты-ж мёртвая!.. Цябе-ж няма...

Штанге сціснуў галаву рукамі і абапёрся локцямі на шадаконнік.

... Ціха, Штанге! Супакойся! Гэтак можна звар'яцець! — А можа я ўжо зараз вар'ят? А? Эльза?

Было ціха.

Штанге сціскаў галаву рукамі.

Прайшоў час. Можа дзесяць хвілін, можа пяць гадзін.

І раптам Штанге азірнуўся.

— Хто там? Што? Уваходзьце!

У дзверы не пераставалі стукаць.

Штанге ўзяў кастыль. Але перш чым ён дайшоў да дзвярэй, яны адчыніліся і На парозе стаяў высокі, шырачэзны чалавек у капелюшы. З-за яго плячэй выглядвалі яшчэ двое.

Штанге адразу пазнаў: гэта быў Гастон Шульц. Зусім не такі, зусім не той—у спрытным мундзіры лейтэнанта. Стаяў грузны тоўсты чалавек у акулярах і глядзеў, блізарука прыжмурыўшы вочы ў кут, міма Штанге. Пакоік быў цёмны і нельга было разабраць, што такое белае ляжыць у куце.

Штанге адступіў з дарогі.

— Прашу заходзіць!

Зашалясцелі плашчы. Людзі адзін за другім прабраліся ў вузкія дзверы. І Шульц, а за ім і другія, адразу знялі капелюшы. Цяпер Шульц убачыў, у чым справа.

— Я вас пазнаў, герр Шульц,—сказаў Штанге.—
А гэта мая жонка. Эльза Штанге... Эльза Розэ...

Шульц стаяў выпрастаны, нерухомы. Штанге зда-
лося, што твар Шульца пабялеў.

Тады агледзеў двух астатніх. Яны былі незнаёмыя.
Пры іх былі фото-апараты.

Шульц зрабіў нейкі незразумелы гэст рукою. Ці то
хацеў прыгладзіць валасы, ці то паправіць акуляры.
Потым адступіў на крок і павярнуўся да Штанге.

— Сумна... Вельмі сумна, дарагі Штанге. Бедная
жанчына. О, гэтыя хваробы! Яны без часу...

— Эльза скончыла самагубствам,—адрэзаў Штанге.

Шульц змоўк на поўслове. Тыя два пераступілі
з нагі на нагу і пераглянуліся. Цяпер не было аб чым
гаварыць.

Стаялі доўга.

Потым Шульц уздыхнуў.

— Вечная памяць...

І павярнуўся да Штанге зноў.

— Мы хацелі... Мы просім увагі на некалькі хвілін.

І пакуль Штанге збіраўся адказаць, Шульц аўладаў
сабою зусім.

— Мы не павінны парушаць спакой нябожчыцы.
Мы маглі-б выйсці хоць на пляцоўку: некалькі слоў.

Штанге згадзіўся. Яму ўсёроўна, куды ісці і што
слухаць. Яны дапамаглі яму выйсці з каморкі і на
пляцоўцы шчыльна абступілі яго. Штанге зразумеў
толькі адно: ён зноў становіцца героем нацыі.

— Пяцьсот марак за выступленне...

— Інтэрв'ю ў газеты...

— Фото...

— Уваскросшванне славы нацыі...

Гаварылі доўга.

І, нарэшце, Штанге працягнуў руку.

— Потым! Усё потым... Не цяпер... Не зараз...

— Мы разумеем, герр Штанге. Але ўсё неабходна
зрабіць як мага хутчэй. Праз тыдзень нацыянальнае

свята. Асаблівых намаганняў ад вас не патрабуецца. Вы прачытаеце напісаны тэкст. І ўсё. Мы прыедзем да вас зноў. Потым у вашым распараджэнні будзе аўто. От, герр рэдактар, ласкава прадастаўляе вам машыну. А цяпер... Паперкі зашалясцілі ў руках Шульца.

— У вас выдаткі... Помнік вашаму цудоўнаму другу жыцця... Вянок ад прыязных да вас братоў па зброі...

Але Штанге рашуча адхіліў руку Шульца і рэзка адказаў:

— Сваю жонку, герр Шульц, я пахаваю сам!

Той паціснуў плячыма, скамячыў грошы і ўсунуў іх у кішэню. Губы сцягнуліся ў зняважлівай гримасе: цяпер Шульц быў падобны да свайго бацькі, патрона і кавалера.

Так ён стаяў цэлую хвіліну.

Штанге скурчаны вісеў на кастылі.

Потым твар Шульца зноў стаў прыветлівым.

— Я разумею становішча вашае души, герр Штанге. Але вы дарэмна адмаўляецеся ад дапамогі рукі вашага баявога таварыша. (Ён памаўчаў.) Усё-такі спадзяюся, я знайду магчымасць быць карысным вам. Значыць, як умовіліся?..

Усе трое прыўзнялі капелюшы.

У пакоі Штанге сказаў:

— Яны зноў аблыгваюць мяне, Эльза... Мабыць, у мяне яшчэ засталася крыху сокаў...

Ціхія вячэрнія цені туліліся па кутках каморкі. Штанге дакульгаў да акна, сеў на табурэтку і больш не варушыўся.

Шчоўкаў маятнік гадзінніка. Ён адлічваў час.

* * *

Генрых Гутман хадзіў па маленькім сваім пакоіку і курыў кароткую люльку. Ён быў падобны да бывалага матроса ў гэтым паласатым цельніку, высокі, су-

хаваты, шырокаплечы, па-юнацкаму спрытны. Наогул ён мала змяніўся з тых часоў. Толькі сівыя пасмы ў валасах, і твар стаў яшчэ больш суровым, скура сцягнулася рубцамі на твары ад даўнейшай шрапнельнай раны.

— Ну, дык што-ж у цябе за навіны, Франц?

Штанге маўчаў. Сядзеў ссутулены, апіраўся на кастыль і глядзеў некуды за акно. Там, уначы вялізным сузор'ем раскінуліся агні горада.

Гутман падышоў да Штанге і паклаў руку на яго плячо.

— Здарылася што-небудзь дрэннае?

Штанге ўздрыгнуў і з намаганнем праглынуў сухі камок, што захрас у горле.

— Эльза... Эльза пакончыла самагубствам...

Гутман завярнуўся і пачаў хадзіць зноў па пакоі. Ён забыўся на тое, што люлька пагасла, час-ад-часу пацягваў яе, і не прыкмячаў, што дыму няма.

Штанге не адрываў вачэй ад агнёў, што дрыжэлі далёка ўначы.

Цераз некаторы час ён сказаў:

— Сёння я завёз яе на могілкі.

Гутман хадзіў.

— Я прышоў да цябе, Генрых, каб атрымаць парад. Больш я не маю нікога. Ты адзін...

Зноў маўчалі доўга. Потым Штанге выпрастаўся і пачаў гаварыць спакойна, аднатонна, з поўнай абыякавасцю, што зноў прышла да яго, як у той вечар, калі ўбачыў мёртвую Эльзу.

Мне хочацца прыпомніць, Генрых, нашу першую сустрэчу дваццаць гадоў таму назад. Я памятаю твае словы так, як-бы яны сказаны сёння:—цяпер вы радасна крычыце, потым будзеце раўці ад страху і, нарэшце, будзеце стагнаць, як апошняя істота на свеце. Гэта не проста словы, гэта прароцтва...

— Гм!!!

— Я радасна крычаў, ап'янёны патрыятызмам, а по-

тым я роў ад вар'яцкага страху перад усім гэтым жахам вайны пасля таго, як знік усялякі повад для радасці... і, нарэшце, Генрых, пасля таго, як пачуццё страху знікла (бо не было чаго шкадаваць у жыцці), я стагнаў, як апошня на свеце істота, і нават не адчуваў усяе мізэрнасці сваёй...

Гутман запаліў люльку і абапёрся плячом аб сцяну. Ён таксама глядзеў на акно, дзе ў чорнай начы дрыжэлі сузор'і агнёў. Штанге гаварыў далей:

— Ты яшчэ сказаў: ні ў тым, ні ў другім, ні ў трэцім выпадку не здольны вы будзеце стрымаць альбо разгарнуць ход падзей. Я выступаў з патрыятычнымі прамовамі, а ў гэты час маё імя запісвалася ў вайсковых рэестрах пад адпаведным нумарам. Я паляў найлепшымі пачуццямі і думаў, што на мяне глядзіць з любоўю і ўдзячнасцю ўся краіна, а мяне, аказваецца расцэньвалі ў тых самых рэестрах, як нікчэмную адзінку, як пэўную колькасць гарматнага мяса... От як, Генрых. Я думаў, што раблю высокі геройскі ўчынак, а аказалася, што я вынес п'яную свінню з зоны бою проста на пляж нейкага курорта, а на біржу ён дабраўся ўжо без маёй дапамогі... Я плакаў над сваімі ордэнамі радаснымі ўсхваляванымі слязмі, бо гэта была мая кроў, якую я праліў за нацыю. А ў гэты час іх, мае ордэны, кроў маю куплялі і прадавалі на біржы і, калі яны страцілі каштоўнасць, мяне выкінулі ў акопы і адтуль я прыпоўз калекай...

Штанге закашляўся. Ён кашляў доўга, згорблены, і яго вострыя лапаткі ўздрыгвалі ў сударгах.

— У мяне быў талент... У мяне былі здольнасці... Ад мяне адабралі ўсё гэта. Мяне зрабілі пустым і непатрэбным калекай. Я доўга і многа думаў. І я надумаў адпомсціць. Усе пасляваенныя гады я збіраў дакументы... аб тым, як зарабіў свае ордэны герой нацыі Штанге і як гэтыя ордэны і сам Штанге былі скарыстаны на тое, каб яшчэ больш даць мяса французскім гарматам. Я сабраў шмат дакументаў і ўстана-

віў прыблізна колькасць добраахвотнікаў, што пайшлі за маімі ордэнамі. Я паказаў гэтую подлую механіку правакацыі і забойстваў дзеля нажывы. Я напісаў добрую кнігу: у мяне нечакана выявілася здольнасць літаратара... і кнігу гэтую я хацеў прынесці вам, камуністам. Толькі вы не прадалі-б яе за золата! Вы заўсёды былі правымі і праўдзівымі, як ты, Генрых... Толькі вам я мог даверыць яе, бо гэта быў вынік усяго майго няшчаснага, абрабаванага жыцця. Гэта было ўсё, што я мог зрабіць...

Гутман адышоў ад сцяны.

— Дзе кніга? Ты прынёс яе?

Штанге маўчаў, нахілены над сталом.

— Я пытаюся, ты прынёс гэтую кнігу, Франц?

— Я... прадаў кнігу сам... Генрых...

— І прышоў плакаць мне ў жылетку?

Штанге маўчаў.

— Называецца адпомсціў...—насмешліва сказаў Гутман.—Што карысці з тваіх енкаў?

— Эльза карміла мяне ўсе гэтыя гады, усё нашае сумеснае жыццё я быў яе ўтрыманцам, бо мая субсідыя—гэта капейкі. Нарэшце, яна захварэла. Голад... убоства... Яна мне аддала ўсе сілы, яна заплаціла жыццём за каханне да калекі. Я вырашыў, што павінен яе ўратаваць. Я пайшоў да старога Шульца і сказаў яму: я вынес вашага раненага сына, я некалі зрабіў вам паслугу, цяпер дапамажыце мне вы... Я прадаў сваю кнігу сам дзеля ратунку Эльзы. Я сказаў: вынес вашага раненага сына. Раз я сам прызнаў гэта, то хто-ж паверыць маёй кнізе? І калі я прывалокся дадому, то там былі пажарныя, мёртвая Эльза і яе ліст да мяне. От ён...

Штанге разгладзіў паперу.

— Яна піша: „... мне нехапае паветра. Я стамілася і больш не магу. Я не хачу працягваць сваю агонію і адбіраць ад цябе апошні кавалак хлеба... Я бяру на

сябе смяротны грэх самазабойства, як і той грэх, што маім першым мужам быў Гастон Шульц. Яго дзіця нарадзілася мёртвым. Даруй мне, Франц...”

Штанге паклаў паперку на стол.

— Ты бачыш, Генрых, як мяне абрабавалі?

Гутман маўчаў.

— І што мне рабіць, я больш не ведаю.

— Ты адзін на адзін гаварыў з Шульцам?

— Так. Але потым яны прыехалі да мяне: Гастон Шульц і нейкія рэдактары. Яны хочуць, каб я выступіў на радыёстанцыі ў дзень свята.

— Ты, безумоўна, адмовіўся?

Штанге апусціў галаву.

— Мне было не да таго. Магчыма, я адмовіўся, можа і згадзіўся. Не ведаю... Не памятаю... Усё загінула.

Штанге ўздрыгнуў і прыкрыў вочы рукою.

— Я паказаў мёртвую Эльзу гэтаму лейтэнанту... Ён і брывом не павёў.

— А ты думаў, ён будзе плакаць разам з табою?

— Я прышоў за парадай, Генрых... Што мне рабіць?

Гутман маўчаў. Ён глядзеў на Штанге, на згорбленага калеку, ад якога адабралі ўсё, што ён меў. Сівы Штанге, стары ў сорок гадоў,—змучаная і нікчэмная істота—яшчэ спрабаваў знайсці нейкую апору і застаццязыць.

— Памятаеш, Франц,—нарэшце, сказаў Гутман,—памятаеш, мы з табою гаварылі ў шпіталі?.. Я цябе клікаў за сабою, на сваю дарогу. Ты сказаў: навошта я буду клапаціцца аб другіх коштам свае галавы і пакуты ствараць для іх шчасця, калі для мяне прыдзе канец свету разам з маёй пагібеллю. Я лепш буду клапаціцца аб сабе... Ты хлусіў! Ты змагаўся за буржуазію і ведаў гэта, бо яе інтарэсы былі табе блізкімі. І цябе абабралі, знявечылі, цябе выкінулі вон, ты прайшоў праз гады цярпення, аддаўшы кроў для нажывы сытых, і от цяпер ты прышоў да нас пытаць парады!

Што я табе магу параіць? Ну, скажы мне, якой парады ты ад мяне чакаеш?

Штанге маўчаў.

— Ты гаворыш—прынёс для Эльзы ўсё. Ты на гэта не меў права. Для карысці аднаго чалавека ты прынёс тое, што належала мільёнам людзей. Ты знішчыў рэволюцыйную думку, створаную табою самім. Ты не мог знесці пакуты блізкага чалавека і паставіў на карту тое, што магло аблягчыць пакуты тысячам людзей.

Гутман зрабіў некалькі крокаў да Штанге і падняў руку, паказваючы на акно.

— Сябе лягчэй прынесці ў ахвяру, чым ахвяраваць другога. Але ці ведае хто такі выпадак, каб маці-пролетарка стала на калены перад катамі і сказала: аддайце майго сына, я ўсё жыццё буду служыць вам за гэта? Ці была хоць адна рэзалюцыя рабочага сходу аб тым, што пролетары адмаўляюцца ад барацьбы пры ўмовах выдачы іх правадыроў?! А людзі, што ў турмах, людзі, якіх вешаюць і расстрэльваюць,—кроў і плоць рабочага класа! Што я табе магу параіць?

Гутман павярнуўся і прайшоў па пакоі. І адтуль ад парога, крыкнуў:

— Выбірай сам сваю дарогу, Франц Штанге!

Штанге сядзеў усё гэтак-жа згорблены. Што ён можа цяпер зрабіць? Па якой дарозе можа ён пайсці цяпер, калі пазбавіўся сіл?! О, каб ён тады ўсё разумей так, як разумее цяпер! Тады, калі ў яго былі сілы, калі ў яго быў цвёрды крок і здаровыя лёгкія! Тады, у тых гады, якія зніклі пад попелам вайны, якія апаганены агіднай справай забойства ў імя нажывы другіх!

Маўчалі і думалі двое людзей, што разам прайшлі цяжкімі дарогамі вайны і пакут і засталіся рознымі ў той-жа меры, як і ў дзень першай іх сустрэчы.

Дальнім прыбоем шумей горад...

* * *

У ціхі дзень верасня срэбнае павуцінне аблытала жоўтагрывыя клёны, лапчатае лісцё каштанаў, сіняя далеч гарызонта была яснай, сонца лагодна грэла зямлю. Нават вялізны горад дымным сваім дыханнем не ў сілах быў затуманіць лагодную яснасць вераснёвага дня.

У гэты дзень Штанге адчуў спакой. У чым-жа справа? Адзін Шульц не здольны будзе абвергнуць усяе сумы абвінавачванняў, што ўзняў супроць іх усіх Штанге! А тое, што потым можа здарыцца з ім, гэта ўжо не важна. Ва ўсякім выпадку менш важна.

І Штанге ішоў маленькімі завулкамі ўскраіны зусім спакойны і нават крыху радасны. Ён упросіць Гутмана ўзяць рукапіс, ён нікуды не паедзе з Гастоном Шульц, ніякіх патрыятычных прамой больш не ўчуе нацыя ад свайго гаротнага героя. Досыць! Трэба, каб людзі дазналіся аб праўдзе. Ём раскажа аб ёй вось гэты скрутак папер. А пасля—няхай сабе і скончацца дарогі Франца Штанге. Усёроўна, больш ён ні на што нязлатны.

Замурзаны дворнік чысціў сточную канаву. Ён убачыў, што калека з медалямі, пастукваючы кастылём, затрымаўся ў варотах, нешта паправіў за пазухай і намерваецца ўвайсці ў двор. Дворнік вырашыў, што трэба ўмяшацца.

— Т-с-с-с-с!

Штанге азірнуўся.

Дворнік падышоў да яго.

— Вы, здаецца, бываеце ў 75-й? У Гутмана?

— Так.

— Учора яго павезлі,—сказаў дворнік, аглядаючыся на вуліцу.—Штурмавікі яго павезлі...

— А-а-а?..—сказаў інвалід. Яго твар стаў шэрым. Ён абалпеўся рукой аб сцяну.—Па-везлі...

— Раю не хадзіць туды...—сказаў дворнік,—бо, відаць, вам і так ужо дасталася... Ну, хутчэй адгэтуль

І Штанге пайшоў. Ён не разумеў, куды і навошта ідзе. Ён глядзеў проста перад сабою і час-ад-часу паўтараў:

— Генрых... А-а-а!.. Генрых!!!

Ён не ведаў, колькі прайшло часу, пакуль ён дабраўся да ўзбярэжнай. Ён убачыў чыгунныя пераплёты ў нейкім няясным асвятленні, як у тумане. І толькі пасля зразумеў, што ўжо надышоў вечар.

Хвалі набягалі на цёсаны камень сцяны ўзбярэжнай, разбіваліся аб яе, ускідваючы пырскі і адступалі назад. Пасярэдзіне ракі ішоў параход. Так было ў дзяцінстве. Разбіваліся хвалі аб цёсаны камень. Яны падхапілі бутэльку і ўдарылі яе аб сцяну. Бутэлька трэснула. Так некалі трэснуў параход, якім кіраваў Карл Штанге, і капітан загінуў разам са сваімі матросамі, не давёў параход да гавані, і гаспадар не атрымаў ад гэтага прыбыткаў. То было ў дзяцінстве...

Недалёка ад Штанге, на прыколе стаяў транспартнік. Тут мусіць глыбока, бо гэтакія вялікія параходы стаіць каля самае сцяны...

... А заўтра нацыянальнае свята...

І тады Штанге паглядзеў на раку, як на лужыну, і ўсміхнуўся. І гэтак, усміхаючыся, пайшоў прэч.

* * *

Каля пад'езда прыбранага флагамі, спынілася машына. Падбег швейцар і адчыніў дзверцы. Адтуль высунуўся кастыль. Швейцар дапамог Штанге выйсці з машыны. Штанге быў у форме, у шэрай тужурцы, на зялёных наплечніках—трафарэткі „15“. Штанге правіў круглую шапку-бесказырку і пачаў узбірацца па ўсходах. Яго падтрымліваў швейцар.

Потым яго вялі па войлачных дарожках даўгіх карыдораў. І нарэшце Штанге ўвайшоў у вялікі пакой. Сцены тут былі задрапіраваны. Пакой быў падобны

да глухой скрынкі. Вялікі светлы круг нябачаных памераў лампы праменіў роўнае, мяккае святло. На бліскучай падстаўцы за сталом узвышаўся маленькі чатырохкутнік мікрафона. Адгэтуль герой нацыі будзе гаварыць да яе. Адгэтуль тонкія ніці правадоў працягнуліся да рупараў на вуліцах і пляцах горада. Шкода, што гэта толькі трансляцыйная падстанцыя, што голас Штанге не дасягне зарубажных краін...

Штанге доўга чакаў. Потым прышоў чалавек і прынёс некалькі лістоў паперы.

— От, тэкст вашага выступлення. Азнаёмцеся. Праз дзесяць хвілін уключаць мікрафон.

Штанге прачытаў першыя роўныя радкі, надрукаваныя на машынцы.

„У гэты вялікі дзень—шчыры прывет ветэрана. Я бачу адгэтуль асветленыя радасцю, вашы твары. Вы глядзіце на слаўных сыноў Германіі, вы глядзіце на шэрагі штурмавых атрадаў, што маршыруюць міма вас, вы бачыце новую зару, што ўсходзіць над Германіяй...“

— Добра,—сказаў Штанге.—Толькі прашу вас пакінуць мяне аднаго ў пакоі, калі я буду чытаць. Я баюся зблытацца..

— Калі ласка...

І калі прайшло дзесяць хвілін, калі ўспыхнуў сігнал над мікрафонам, чалавек вышаў. Штанге праверыў ці замкнёны дзверы і падышоў да мікрафона.

* * *

На плошчы нечакана ўзнялася паніка. Зблытаўся чоткі рытм маршыруючых калон. Фанфары гралі нешта, і іх медныя горлы не маглі перакрычаць басавых галасоў шматлікіх магутных рэпрадуктараў, што былі расстаўлены па ўсіх кутках плошчы.

... Вам няма чаго радавацца!..—грымелі рэпрадуктары.—З вас цягнуць жылы, вас абкрадваюць на

кожным кроку, а потым вас пагоняць пад кулі для нажывы другіх, вас зробіць калекамі, з вас па кроплі выціснуць душу. Гэта гавару я, Франц Штанге, які на ўласным вопыце ведае, чым канчаюцца нацыянальныя святы з фанфарамі! Вам няма чаго радавацца, кажу я! У вас сёння адбіраюць апошні кавалак хлеба, а потым адбяруць саміх вас ад вашых дзяцей...

Гул галасоў заглушыў ускрыкі фанфар, велізарныя натоўпы скучыліся каля слупоў з рэпрадуктарамі, паліцэйскія і штурмавікі энергічна працавалі дубінкамі і кулакамі, недзе разлётся стрэл. Не было роўных жалон... На пляцы ўсё кіпела, бяспомачнымі шматкамі матляліся над натоўпам сцягі.

— Чаму не выключаюць станцыю!

— А навошта яе выключаць?..

— Што-о-о? Паліцэйскі!

— Глядзіце, глядзіце! Палез на слуп!..

— Э, з'ехаў далоў!

— Слухайце, слухайце!

— ... ёсць праўдзівыя, сумленныя людзі! Яны ведаюць, што робяць, іх ніхто не купіць за золата. Сілу іх не зломіць ніякая сіла. Яны ведаюць, куды павесці вас, тых, хто рукамі сваімі зарабляе хлеб свой. Гэта—комуністы! Так гавару я, Франц Штанге, што праліваў кроў за Германію і крывёю якога гандлявалі...

Рэпрадуктары сціхлі. З іх даносіўся шум і глухія ўдары...

— Слухайце, слухайце!

— Там ломяць дзверы!

— ...Я не хачу вас абманваць... Я хачу... адкрыць вам вочы!!!

І ўсё сціхла.

Адразу з трох вуліц на плошчу вылецелі аўтамашыны. Атрады паліцэйскіх беглі, размахваючы дубінкамі. Натойп шарахнуўся прэч ад рэпрадуктараў. Зноў усё змяшалася і закіпела, заварушылася...

* * *

— Як ты думаеш, яны ўжо задушылі яго?

— Па-мойму яго задушылі раней, чым выключылі станцыю...

— А па-мойму наадварот.

— Та-а-ак!

— Памаршыравалі!

На пустой амаль плошчы абвіслі флагі. Апошнія групы людзей расцякаліся па вуліцах. Свята было скончана.

... У гэты ясны вераснёвы дзень сатканае недзе ў сонечных прасторах асядала на зямлю срэбнае павуцінне.

1934 г.

06 79190

Рэдактар Бутэлін

Тэхрэдактар Абрамава

Здана ў друк 23|VIII-37 г. Падпісана да друку 14|X-37 г. Аб'ём 4¹/₄ друк. арк.
Гапера 82×110¹/₃₂. Знакаў ў друкаваным арк. 64,800. Тыраж 10.000. Зак. № 1387.
Уп. Галоўлітбела № 2746. Зак. ДВБ № 307.

Друкарня імя Сталіна. Менск, Дом Друку.

Нацыянальная
бібліятэка
Беларусі